

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(369.1)«04/05»

Ярослав Яновський

ГУНО-РИМСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ АТТИЛИ (453–465 РР.)

Ярослав Яновський. Гуно-римське протистояння після смерті Аттили (453–465 рр.). У статті, використовуючи широке коло джерел, автор розглядає та характеризує геополітичну та мілітарну специфіку, яка склалась у гуно-римському протистоянні після смерті гунського правителя Аттили в 453 р. Дослідницька увага значною мірою орієнтована на висвітлення ключових моментів, що, зрештою, впродовж наступного десятиліття визначили наслідки Галльської та Італійської кампаній, здійснених Аттилою проти Рима. У статті також аналізуються – план «Великого походу» керманіча гунів на «рах Ротапа», битва на річці Недао 454 р., обставини смерті римського головнокомандувача Аеція та західного імператора Валентиніана III, умови завершення гуно-римського протистояння в 465 р.

Ключові слова: гунни, гунська імперія, Аттила, Західна Римська імперія, Равенський двір, Аецій, Валентиніан III, битва при Недао, нащадки Аттили.

Ярослав Яновский Гунно-римское противостояние после смерти Аттилы (453–465 гг.). В статье, используя широкий круг источников, автор рассматривает и характеризует геополитическую и милитарную специфику, которая сформировалась в гунно-римском противостоянии после смерти гуннского правителя Аттилы в 453 г. Исследовательское внимание в значительной степени ориентировано на освещение ключевых моментов, которые, в итоге, на протяжении последующего десятилетия определили последствия Галльской и Итальянской кампаний, осуществленных Аттилой против Рима. В статье также анализируются – план «Великого похода» правителя гуннов на «рах Ротапа», битва на реке Недао в 454 г., обстоятельства смерти римского главнокомандующего Аэция и западного императора Валентиниана III, условия окончания гунно-римского противостояния в 465 г.

Ключевые слова: гунны, гуннская империя, Аттила, Западная Римская империя, Равеннский двор, Аэций, Валентиниан III, битва при Недао, наследники Аттилы.

Висвітлення та аналіз гуно-римської війни середини V ст. більшість фахівців і XIX ст., і XX ст., зазвичай завершує смертю Аттили. Однак тогочасні джерела не констатують ні остаточного припинення бойових дій, ні офіційного завершення війни, ні підписання відповідного миру чи перемир'я між Равенським двором і синами гунського правителя; навпаки – низка джерел містить цілий пласт фактологічного матеріалу, який дозволяє значною мірою ре-

конструювати ключові події, що мали місце після смерті Батога Божого протягом наступних дванадцяти років, і були пов'язані з продовженням та практичним завершенням тривалого гуно-римського мілітарного протистояння. Таким чином, відсутність у тематичній історіографії розгляду виділеного аспекту, безсумнівно, актуалізує дослідницьку проблематику даної статті.

Отже, як відомо, свій відхід з території Північної Італії Аттіла почав наприкінці першої декади липня 452 р. Необхідно було спішити, оскільки легіони Маркіана «хазяйнували» на землях Альфьольда¹. Батіг Божий піднявся уверх по течії ріки Адіджа й вирішив рухатися далі важким шляхом через Ретійські Альпи. Пересуваючись повз Боденське озеро, Вертахською долиною, розташованою у провінції Норік Внутрішній, гунське військо підійшло до Аугусти Венделікорум (сучас. Аугсбург): порушуючи нещодавні домовленості з Римським понтифіком Левом I Великим (440–461), Аттіла дозволив своїм воїнам пограбувати місто²; перед тим, у провінції Реція I, його військо спустошило декілька невеликих торгівельних містечок³. Переправившись через ріку Лех, гунський керманіч опинився у придунайських степах. Серпень 452 р. Батіг Божий витратив на очищення Паннонії від візантійців. Крім того, він відрядив посольство до Рима, де ще перебував Валентиніан III, з вимогою отримання обіцяної данини; імператор Заходу частину грошей Аттілі таки відіслав, розуміючи, – момент для відновлення воєнних дій ще не настав⁴. Одночасно володар гунів почав планування третьої, вирішальної фази гуно-римської війни – т. зв. Великого походу проти Заходу (наступним «об'єктом» для інвазії, зрозуміло, мала стати й ромейська держава). Проте і внутрішньополітична напружена ситуація в його володіннях, і зовнішньополітичні, неконтрольовані ним та небезпечні реалії, змусили Аттілу відкласти ґрунтовну підготовку до цієї кампанії й терміново вирішувати низку нагальних проблем.

На початку осені посланці гунського керманіча під час аудієнції у імператора Маркіана пригрозили останньому: їхній повелитель «спустошить [ромейські] провінції, оскільки обіцяне йому [Аттілі] Феодосієм [II Молодшим] не було заплачено; долі його ворогів будуть гірші ніж зазвичай»⁵. Ця вимога Батога Божого, із застосуванням погроз та залякування, була висунута напередодні досягнення імператором Сходу важливої для нього релігійної угоди. Означена обставина може допомогти конкретизувати дату гунського «ультиматуму» візантійцям. Справа полягала в тому, що мир, невдовзі укладений Маркіаном з блеммеями і нобадами, знову відкривав варварам доступ у храм Ісиса на острові Філаї. Оскільки жрець блеммеїв (плем'я, яке живе в сучас. Судані) викарбував пам'ятний напис, звернений до Осириса й Ісиса, у Філайському храмі 19 грудня 452 р., мир не міг бути підписаний василевсом пізніше жовтня чи листопада⁶. Отже, посли від Аттіли перебували при імператорському дворі не пізніше останньої декади вересня, або першої декади жовтня. Візантійський імператор відхилив вимоги гунів у категоричній формі⁷. Смерть Аттіли призупинила підготовку ромеїв до тотальної війни з гунським союзом племен.

Йордан виділяє ще один невдалий похід Батога Божого у Галлію; його ме-

та – підкорення аланів, які осіли за рікою Лігер (Луарою). Однак він був відкинутий вестготським королем Торисмундом, котрий вчасно відрядив своє військо на допомогу аланам⁸. «Зав'язалась битва, фіксує готський історик, майже така сама, яка була до того на Каталаунських полях; Торисмунд позбавив Аттілу будь-якої надії на перемогу, вигнав його зі своїх володінь без триумфу і змусив тікати до своїх місць»⁹. Втім, деякі сучасні варварологи не без підстав сумніваються у вірогідності цієї розповіді. Головна причина сумніву – розбіжності в даті смерті Аттіли. Якщо орієнтуватись на березень 453 р. (цей рік подають Проспер Тірон¹⁰ і «Галльська хроніка 511 року»¹¹), то тоді «другий» похід у Галлію міг бути не пізніше початку осені 452 р., і аж ніяк у січні 453 р. Якщо брати за основу свідчення Марцелліна Коміта¹², який роком смерті Батога Божого називає 454, – тоді спроба підкорення центральногалльських аланів могла відбутись влітку 453 р. Проте тематична історіографія в питанні визначення хронологічних пріоритетів все ж відштовхується від 453 р., інакше без пояснень залишається нереалізованість Аттілою «Великого походу» на «рах Романа».

На окрему увагу також заслуговує остання велика воєнна кампанія Аттіли, реалізована ним перед зимовою підготовкою до «Великого походу». Вона повинна була стати найблискавичнішою з усіх, що коли-небудь вів правитель гунів. Кампанія, як повідомляють джерела (Пріск Панійський¹³, Марцеллін Коміт¹⁴, Ісидор Севільський¹⁵, Павло Диякон¹⁶), почалась у вересні, а в кінці грудня Батіг Божий вже повернувся з походу. Така незвична швидкість пояснюється тим, що як тільки завершилась переправа через Дністер, військо гунів розділилося: менша частина під командуванням Ореста взяла напрямом на Урал; більша частина війська вирушила за Аттілою до берегів Каспійського моря через Північне Причорномор'я та Кавказ¹⁷. В межах екстраполяції на сучасну мапу Європи, відтворений маршрут Ореста виглядає так: він перетнув Україну північніше Києва, форсував Дніпро (Борисфен) та Буг, пройшов між Харковом і Москвою, досяг Волги в районі Нижнього Новгорода, вийшов до Ками біля Пермі й звідти повернув на захід від Уральських гір¹⁸. Дорогою Орест відновив занепалий «імперський» порядок, відбудував наново або оновив гунські «укріплені пункти», знищив грабіжників-кочовиків, привів до покори «мирних» кочовиків і доручив їм охорону регіону й населення, приборкав бунтівників та заколотників (в останніх, вірогідно, було більше байдужості до гунської влади, ніж осмисленої волі до спротиву) і повернув землі місцевим землеробам, забезпечивши їх зброєю й спеціально виділеними наставниками по «військовій справі»¹⁹. Продовжуючи похід, Орест уклав договір про дружбу з племенами башкир, знов переправився через Ітіль (Волгу) й вирушив на Смоленськ, паралельно додержуючись політики мілітарного долучення автохтонів до гунської «степової імперії» та зміцнення з ними торгівельних зв'язків. Він досить швидко перетнув територію Білорусії, ненадовго затримався у Польщі і через землі Чехії та Словачії повернувся в Буду, очікуючи там на Аттілу²⁰.

Зі значною часткою впевненості можна прослідкувати і шлях, що прой-

шов Батіг Божий. Він з'явився в місцях, де нині існує Одеса, попрямував північним узбережжям Чорного й Азовського морів, а далі наводив порядок у донських степах і в трикутнику Дон-Волга-Кавказ. «Справ» було багато. У межиріччі Дніпра та Дону «чекали» на упокорення роксолани й акацири. В боях із бунтівними племенами на допомогу гунам прибули війська Еллака й частина акацирів, яка зберегла вірність Аттілі. Між Доном та Волгою почалось жорстоке «полювання» на аланів²¹. Далі, на степовому просторі між Ростовом і Астраханню, Аттіла вперше зіткнувся з хазарами, але не почав з ними війни через наявність у цього незнайомого йому етносу ряду потужних фортечних споруд і численної кінноти; натомість керманіч гунів уклав з ними воєнний союз²². Самі хазари лише готувалися «збирати» власну імперію.

Активно пересуваючись, Аттіла перейшов Волгу і продовжив розправу з непокірними племенами, котрі жили на північному узбережжі Каспія. Він дійшов до Аральського моря – і тут думки дослідників, через скудність та заплутаність джерельного матеріалу, вже не збігаються. Одні фахівці, наприклад Т. Габуєв²³, Р. Груссе²⁴, С. Мін'яєв²⁵, вважають, що він перервав похід у гирлі Амудар'ї, задовольнившись тимчасовим «умиротворенням» народів на території між Аральським і Каспійським морями. Інші дослідники, зокрема – Д. Чернієнко²⁶, М. Бріон²⁷, У. Гоффарт²⁸, наполягають на тому, що Батіг Божий здійснив значно триваліший похід: йдучи уздовж західного берега Амудар'ї, він перетнув Туркменістан, відрядивши посольство з дарунками і привітанням перському шахиншахові Іездигерду II (439–457), пройшов через Керки – місто, розташоване в напрямку півдня, недалеко від Бухари, й на південний захід від Самарканда, але на іншому березі – і ступив з каральною експедицією на землю Бактрії. За два тижні вона була завойована гунами: Аттіла дійшов до передгір'я Гіндукуша²⁹. Спустошення ним країни стало помстою бактрійцям за постійні нахабні набіги останніх на прикаспійські землі (тобто гунські «імперські» володіння) та участь у повстаннях аланів і акацирів на боці «зрадників»³⁰. Зрештою, з уралокаспійського регіону Аттіла повернувся до Одеси, перетнув територію Румунії і вийшов на Дунай неподалік Пешта, де з іншого боку ріки його вже чекав Орест. Зрозуміло, що відродити «втрачену велику єдність» племен і народів євразійських степів йому не вдалося, як не спромігся він об'єднати власну імперію із західноримською.

Упродовж січня-лютого 453 р. Аттіла завершив розробку стратегічного плану проти римського Заходу й прискореними темпами готував військо та зброю. Кампанія мала розпочатись в останню декаду березня. За два перші місяці нового року підрозділи гунської кінноти були приведені у повну бойову готовність. Остготи, гепіди та ріпуарські франки від походу теж не відмовились³¹. На цей раз, згідно з реконструкціями воєнних істориків, Аттіла планував у першу чергу захоплення Равенни, зруйнування Болоньї, Флоренції, Перусії (сучас. Перуджа)³², а перед походом – чергове весілля. Воно відбулося, за повідомленням Йордана, приблизно 15-18 березня; ім'я нареченої – Ільдико. Йдучи за біографом Батога Божого, Йордан констатує: «На час своєї кончини

він узяв собі за дружину, після незчисленних дружин, як це є у звичаї того народу, дівчину чудової краси на ім'я Ільдико»³³. Той самий Йордан розповідає і про смерть Аттіли в шлюбну ніч, від горлової кровотечі. Він, зокрема, пише: «Ослаблений на весіллі від великої нею (нареченою – Я. Я.) насолоди й обтяжений вином та сном, він лежав, плаваючи у крові, яка зазвичай йшла у нього з ніздрів, але тепер була затримана у своїй звичайній ході і, виливаючись смертоносним шляхом через горло, задушила його. Так сп'яніння принесло ганебний кінець прославленому у війнах правителю»³⁴. Цікаво відзначити, що Марцеллін Коміт, наприклад, подає версію про вбивство Аттіли молодого дружиною: вона нібито заколола його кинджалом уві сні³⁵. Отже, «Великий похід» 453 р. проти Рима так і не відбувся.

У підсумку, провал третьої, можливо Равенської кампанії 453 р. через об'єктивні обставини – раптову, хоча й певною мірою очікувану його найближчим оточенням, смерть гунського правителя, з одного боку обумовив незавершеність гуно-римської війни на тій стадії протистояння, коли обидві держави ще не вирішили, за ким залишиться геополітичне й мілітарне домінування, з іншого – окреслив та визначив напрямок подальших стосунків гунського союзу племен, який проіснував ще майже рік (до кінця 453 р.), і слабнучої західної Імперії. Ці стосунки, особливо для синів Аттіли й фінального етапу війни, виявились невтішними: «степова імперія» Батога Божого не пережила свого творця. Вплив та авторитет при імператорському дворі остаточно втратив і Флавій Аецій. З кінця літа 453 р. Західна Римська імперія вперше ініціювала на міжнародній арені активні антигунські заходи деструктивного характеру.

Упродовж весни та літа 453 р. в гунському союзі племен відбувались події, які активізували й прискорили внутрішньодержавні дестабілізуючі процеси: ними виявились чвари, боротьба за владу, початок поділу «батьківської спадщини» між «офіційними» синами Аттіли. Історію «гунської імперії» та «задунайських варварів» після смерті Батога Божого, за даними джерел, можна реконструювати лише в загальному плані. Сини Аттіли «галасливо вимагали, за характеристикою Захарія Ритора, щоб прибутки (данина, яку батькові сплачували підкорені германські племена – Я. Я.) були поділені між ними в рівних частинах і щоб войовничі королі з їхнім населенням були розподілені між ними як родинне помістя («*instar familiae*» – Я. Я.)»³⁶. Коаліція германських племен-васалів, очолювана Ардаріком (454–460), королем гепідів та колишнім головним військовим радником Батога Божого, у відповідь підняла повстання, підтримане Заходом та імператором Маркіаном. Отже, після смерті батька, «офіційні» сини Аттіли (тобто ті, що були проголошені ним «правителями», і народжені лише тими дружинами, які удостоїлись титулу «королеви») – Еллак (король Східної Гунії; останні три роки життя – номінальний імператор каспійських гунів), Узиндур (422–460) та Денгізіх (424–468), Гейсм (445–512) («віце-король» гепідів), Емнедзар (446–528) та Ернак (449–534) не знайшли між собою порозуміння, як підкреслювалось вище, й почали «воєнізований» поділ

обширних гунських володінь у Європі. Це значно прискорило розпад і знищення держави Батога Божого наприкінці того ж року. Лише Мунд (490–560), син Гейсма й онук Аттіли, зробив вдалу військову кар'єру і став, як акцентує Дж. Річчі, відомим полководцем на службі візантійського імператора Юстиніана I (527–565)³⁷.

Необхідно також відзначити, що впродовж осені 453 р. легати Валентиніана III відвідали з дипломатичними місіями двори впливових варварських королів з числа союзників покійного Верховного вождя гунів, і намовили в першу чергу гепідів (частина їх, тим не менш, залишилась на боці гунів) й остготів, крім них – герулів, свевів, скирів, ругів, дурмундурів, маркоманів, виступити проти ослаблих у внутрішній ворожнечі його нащадків, тим більше, що вони ще й зухвало погрожували германцям. За свідченням Йордана, «битва племен», або битва на річці Недао (притока Сави³⁸), відбулась у Паннонії навесні 454 р.³⁹. Повсталих очолював Ардаріх.

Сини Аттіли попри усобиці, в даному масштабному боєзіткненні виступили єдиним фронтом. Однак надто багато племен об'єдналося проти них. Йордан повідомляє: «Гадаю, що там було видовище, варте подиву: можна було бачити і гота, який бився списами, і гепіда, шаленіючого мечем, і руга, котрий переломлює дротики в його [гепіда] рані, і свава, відважно діючого дрючком, а гуна – стрілою, і алана, шикуючого лави з важкою, а герула – з легкою зброєю»⁴⁰. Після «численних і важких сутичок» гуни та їхні прибічники зазнали поразки, втративши вбитими майже 30 тис воїнів⁴¹. У битві при Недао загинув найстарший син Аттіли Еллак. «Знищивши багато ворогів, фіксує Йордан, [Еллак] загинув, як відомо, настільки мужньо, що такої славної кончини забажав би і отець, як би був він живий. Решту братів, коли цей був убитий, погнали аж до берега Понтійського (Чорного – Я. Я.) моря, де <...> сиділи раніше готи»⁴². Розповідь про битву Йордан резюмує наступним чином: «Так відступили гуни, перед якими, здавалось, відступав Всесвіт <...> Справа Ардаріха, короля гепідів, принесла щастя різним племенам, які проти своєї волі підкорялись володарюванню гунів, і піднесла їхні душі, – що давно перебували у глибокому смутку, – на радість бажаному визволенню»⁴³.

Слідом за програною битвою гунські керманічі почали доволі швидко втрачати свої «законні» володіння у Паннонії та суміжних територіях. Гепіди заселили Внутрішню Дакію, остготи осіли в західних регіонах Альфьольда, скири, садагари й герули одержали частину Нижньої Мезії⁴⁴. Сини Аттіли поділили між собою залишки гунських племен, які брали участь у битві, і розселились по різних місцях. Ернак обрав віддалені землі Малої Скіфії (басейн Данапра (Дніпра; у гунів ріка мала назву Вар) й Карпатський регіон); Емнедзар та Узиндур вподобали для поселення Прибережну Дакію (район Втусу, Алмусу та Оескусу); Денгізіх став вождем декількох племен-номадів, а саме – «ултзінзурів, ангіскирів, біттугурів, бардорів»⁴⁵, і кочував з ними у степах на південь від Данувію (під Гернаком у Добруджі); досить багато гунів вирушило до фракійських провінцій та Романії (Візантії), де їхні нащадки в джерелах VII–VIII ст.

згадувались під назвами сакромонтізіїв та фоссатізіїв⁴⁶. Проте більша частина гунської номади все ж залишилась на території Паннонії. На практиці битва при Недао мала набагато вагомніше значення з точки зору геополітичних наслідків, ніж битва на Каталаунах. Руйнація гунської верховної влади в межах строкатого племінного союзу була неминуча, оскільки сам суспільний устрій гунів та їхні соціальні пріоритети пручались державотворчій концентрації й організації, позбавляючи «примарну імперію» шансу на практиці сформувати внутрішньо органічну інституційну стійкість і стабільність. Не менш важливим було те, що катастрофа настала саме в середині V ст.: це виявилось симптоматичним і для германських племен, і для західної Імперії.

У вересні 454 р. сталася ще одна доленосна подія: після заручин своєї доньки з сином Аеція, підбурюваний Максимом Петронієм й Гераклієм (придворним євнухом), Валентиніан III разом з Гераклієм, у власній вітальні зарізав полководця; наступного року, 16 березня, його самого на Марсовому полі вбив Петроній за згвалтування дружини, намовивши для цієї «акції помсти» двох відданих покійному головнокомандувачу букелларіїв⁴⁷. Самопроголошений фаворит перебував на троні лише два місяці. Удова Валентиніана Евдоксія, розлучена залицяннями вбивці її чоловіка й примусовим шлюбом із ним, прикликала для помсти узурпатору короля вандалів Гейзеріха. В червні 455 р. Рим було сплюндровано, а перед тим збуджений натовп пошматував Петронія разом із сином-співправителем Палладієм⁴⁸. Новообраний, за підтримки вестготів, імператор Епархій Авіт наприкінці вересня, тим не менш, відновив активні дії проти гунів на теренах Паннонії. Гуно-римська війна вступила у свою останню фазу. Сутички та боєзйткнення з гунськими кінними загонами тривали півтора місяці.

Про ці події, що завершилися відвоюванням і повернення обох Панноній – Першої й Другої, до складу Імперії, згадує у великому панегірику (понад 600 рядків), присвяченому Авітові, Аполлінарій Сидоній⁴⁹. Восени, зазначає поет, імператор «повернув втрачену Паннонію після багатьох поколінь»⁵⁰. У паннонській «столиці» – місті Сабарія – була відновлена римська адміністрація. Від гунів також звільнились міста й містечка – Віндоміна (Віндобона), Сирмій, Невіодун, Мурса, Сопіана, Таурун, Корнак та Сингідун⁵¹. Про переможний осінній похід Авіта на гунів, крім Сидонія, згадують – Кассіодор⁵², Віктор Тоннонський⁵³, «Галльська хроніка 511 року»⁵⁴, Йордан⁵⁵. Спроба повернення Альфольду Узиндуром і Денгізіхом у листопаді 455 р. зазнала невдачі⁵⁶.

Наступне десятиліття (456–465 рр.) гуно-римські мілітарні контакти (стан війни залишався актуалізованим) перетворились на локальне протистояння з епізодичною ескалацією бойових дій на прикордонних землях. Означена тенденція найбільш гостро проявилась під час Другої готто-гунської війни 463–466 рр. Ключові події відбулися у 465 р. Протягом саме того року гуно-римський конфлікт, який своїми витокami сягав ще 449 р., нарешті знайшов воєнне, політичне та юридичне завершення в межах правового поля і формалізованих статусних зобов'язань. Мова йде про збройний інцидент, що стався на по-

чатку осені між Денгізіхом та командувачем іллірійської польової армії Заходу Марцелліном. По-перше, через напад гунських кінних підрозділів у жовтні на декілька придунайських населених пунктів, розташованих уздовж кордону, відбулись розгорнуті боєзіткнення; проте гуні у Далмацію не прорвалися⁵⁷. На початку листопада західноримський полководець уклав із сином Аттіли мир⁵⁸. Його легітимність, звісно, не викликає заперечень, але державницькі атрибутивні засади даного миру мали умовний характер. По-друге, тимчасовий «регент» і фактичний правитель (на 465 р.) Західної Римської імперії, учень Аеція, варвар Ріцимер (405–472), теж у листопаді видав наказ про введення санкцій на всьому терені римських володінь, які забороняли продаж варварам, у першу чергу гунам, зброї – луків, стріл, списів та матеріалу для їхнього виготовлення⁵⁹. По-третє, грудень року ознаменувався кінцевим розподілом залишків гунської номадичної держави: угода була укладена між Денгізіхом, Емнедзаром, Узиндуrom та Ернаком⁶⁰.

На думку французького варваролога Г. Мансуеллі, зародження на кордонах західної Імперії володарювання гунів загострило перебіг подій у V ст. «Натиск на Захід, акцентує вчений, цього дикого, відсталого народу, очолюваного вождями наскільки заповзятливими, настільки ж й жорстокими, призвів до підкорення осілих і кочових груп та племен Східної й Центральної Європи. Гуні створили справжню територіальну імперію і безперервно грабували римські землі, вимагаючи виплати важкої данини золотом та перешкоджаючи набору найманців з варварів. Вперше, хоча це становище було хитким, варварський світ став компактним, сильним й грізним противником. Занепад гунського панування не вирішив проблеми; навпаки, цей занепад відповідав кризі, котра протиставила, практично розділивши внутрішні території Європи на дві частини, прибічників і противників інтеграції варварів, яка здавалась єдиною альтернативою асиміляції. Воєначальник Аецій, котрий відтіснив Аттілу на Захід, насправді був одним із захисників варварів; військові були зятими прибічниками політики інтеграції <...> тим більше, що самі керманічі племен, які спиралися на свої армії, були необхідні Імперії і ось-ось повинні були почати відігравати першу роль в її політичних та воєнних справах»⁶¹.

Зрештою, втрата Паннонії внаслідок війни із західною Імперією для гунського союзу племен, або «степової імперії» гунів означала остаточну (часткова сталася після Недао) ліквідацію її існування як напівдержавного номадичного утворення. Відсутність територіального «ядра», руйнація соціальної та інституційної складових обумовили низку об'єктивних дезінтеграційних процесів і призвели до незворотних цивілізаційних наслідків. «Імперська» ідея Батога Божого у державотворчому вимірі виявилась нежиттєздатною.

Природно, держава гунів не була слабкоорганізованою ордою номадів, які постійно кочували зі своїм переносним житлом і переганяли худобу на свіжі пасовища. Більша частина варварських етносів, що входили в «гунську імперію», на середину V ст. стала осілою. Двір Аттіли перетворився на осередок європейської дипломатії; гунська знать розважалась не лише слухаючи жарти

блязнів і музику, а й ведучи бесіди з філософами та риторами. Проте невдала війна із Заходом і раптова смерть Батога Божого виявили приховані чинники деструктивного характеру, які стали причиною швидкого розпаду гунської племінної конфедерації. Мілітарно-номадичне об'єднання, створене волею Аттіли, продемонструвало свою неконкурентоспроможність на міжнародній арені: воно не витримало ні геополітичного, ні економічного, ні воєнного, ні соціального, ні загальноцивілізаційного протистояння із пізньоантичною Західноримською імперією, хоча останній до власного падіння залишалось усього лише декілька років.

Примітки:

¹ Khazanov A. M. Nomads and the Outside World / A. M. Khazanov. – Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1994. – P. 220.

² Там само. – P. 221.

³ Kelly C. Attila the Hun, Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire / C. Kelly. – L.: The Bodley Head, 2008. – P. 207.

⁴ Hodgkin Th. The Barbarian Invasions of the Roman Empire: In 6-th v. / Th. Hodgkin. – L.: Folio Society, 2002. – Vol. III. – P. 415.

⁵ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI / Recensuit H. Droysen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1879. – T. II. – P. XV, 12.

⁶ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture / O. J. Maenchen-Helfen. – Berkeley-Los Angeles-London: Univ. of California Press, 1973. – P. 143.

⁷ Там само.

⁸ Iordanes Romana et Getica / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1882. – T. V. – Ps. 1. – Get. 227.

⁹ Там само.

¹⁰ Prosperi Continuatio Havniensis / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – Col. 1370.

¹¹ Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. XXV, 133.

¹² Marcellini V. C. Comitum Chronicon ad a. 379 continuatum ad a. 534 / Marcellini V. C. / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – An. 454, 1.

¹³ Priscus Panites. Fragmenta / Priscus Panites / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – Fr. 41, p. 109.

¹⁴ Marcellini V. C. Comitum Chronicon ad a. 379 continuatum... – An. 452, 3.

- ¹⁵ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. *Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum* / Isidori Iunioris episcopi Hispalensis / Recensuit Th. Mommsen // *Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t.* – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – Т. XI: *Chronica minora. Saec. IV, V, VI, VII.* – Vol. II. – P. 28.
- ¹⁶ Pauli Diaconi *Historiae Romanae...* – P. XV.12.
- ¹⁷ Бувье-Ажан М. *Аттила: Бич Божий* / М. Бувье-Ажан. – М.: Молодая гвардия, 2003. – С. 270.
- ¹⁸ Там само. – С. 270.
- ¹⁹ Там само. – С. 271.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – С. 272.
- ²² Там само. .
- ²³ Габуев Т. А. Аланы и гунны на Северном Кавказе / Т. А. Габуев // *Нижево-волжский археологический вестник*, 2009. – Вып. 10. – С. 275-277.
- ²⁴ Груссе Р. *Империя степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан* / Р. Груссе / Сост. Б. М. Сужиков: В 2-х т. – Алматы: Санат, 2005. – Т. I. – С. 59-61.
- ²⁵ Миняев С. С. *Азиатские аспекты «гуннской проблемы»* / С. С. Миняев // *Проблемы археологии и этнографии Южной Сибири.* – Барнаул: Алтайский гос. ун-ет, 1990. – С. 130.
- ²⁶ Черниенко Д. А. *Гунны в Европе* / Д. А. Черниенко. – Ижевск: Изд-во Удмуртского ун-та, 2003. – С. 48.
- ²⁷ Brion M. *The Story of the Huns* / M. Brion. – L.: R.M. McBride, 1931. – P. 214-216.
- ²⁸ Goffart W. *Barbarians and Romans. AD 418–584* / W. Goffart. – Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1980. – P. 211.
- ²⁹ Ованес Драсханакертци. *История Армении* / Ованес Драсханакертци / Пер. с древнеармян. М. О. Дарбинян-Меликян. – М.: Союз армян России, 2011. – С. 238.
- ³⁰ Бувье-Ажан М. *Аттила: Бич Божий...* – С. 273.
- ³¹ Goffart W. *Barbarians and Romans...* – P. 166.
- ³² Wells P. S. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe* / P. S. Wells. – Princeton: Princeton Univ. Press, 2001. – P. 185.
- ³³ *Iordanes Romana et Getica...* – Get. 254.
- ³⁴ Там само. – Get. 255.
- ³⁵ Marcellini V. C. *Comitis Chronicon ad a. 379 continuatum...* – An. 454, 1.
- ³⁶ Zacharias Mitylenes *Fragmenta historica* // Migne J.-P. *Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t.* – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1864. – Т. LXXXV. – Fr. 8, Col. 1175.
- ³⁷ Ricci J. *The Huns of Justinian: Byzantium, Utigur and Kutrigur* / J. Ricci // *Konstantinove listy*, 2013. – № 6. – P. 109.
- ³⁸ Lengyel A. *The Archaeology of Roman Pannonia* / A. Lengye, G. T. Radan. – Kentucky: Univ. Press, 1980. – P. 61.
- ³⁹ *Iordanes Romana et Getica...* – Get. 260-261.

- ⁴⁰ Там само. – Get. 261.
- ⁴¹ ИВИК О. Гунны / О. ИВИК, В. Ключников. – М.: Ломоносовъ, 2014. – С. 210.
- ⁴² Iordanes Romana et Getica... – Get. 263.
- ⁴³ Там само. – Get. 263.
- ⁴⁴ Там само. – Get. 266.
- ⁴⁵ Там само. – Get. 272.
- ⁴⁶ ИВИК О. Гунны... – С. 211.
- ⁴⁷ Heather P. The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians / P. Heather. – Oxf.: Oxford Univ. Press, 2007. – P. 420.
- ⁴⁸ Там само. – С. 422.
- ⁴⁹ Harris J. Sidonius Apollinarius and the Fall of Rome. AD 407–485 / J. Harris. – Oxf.: Oxford Univ. Press, 1994. – P. 258.
- ⁵⁰ Sidonius Apollinarius Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histories: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. – T. LVIII. – Carm. VII, 341.
- ⁵¹ Goffart W. Barbarians and Romans... – P. 213-214.
- ⁵² Cassiodori Senatoris Chronica ed a. 519 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – Col. 1243.
- ⁵³ Victoris Tonnonensis episcopi Chronica a. 444–567 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – An. 455, 4.3.
- ⁵⁴ Chronica Gallica a. 452 et 511... – XXV. 133.
- ⁵⁵ Iordanes Romana et Getica... – Rom. 142.
- ⁵⁶ Erdkamp P. A Companion to the Roman Army / P. Erdkamp. – Oxf.: Wiley-Blackwell, 2011. – P. 519.
- ⁵⁷ Там само. – P. 520.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – P. 522.
- ⁶⁰ Gračanin H. The Huns and South Pannonia / H. Gračanin // Byzantinoslavica, 2006. – T. LXVI. – P. 70.
- ⁶¹ Мансуэлли Г. Цивилизации древней Европы / Г. Мансуэлли, Р. Блок. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 310.

Yaroslav Yanovskyi. Huno-roman confrontation after Attila's death (453–465 years). *In the article, using the wide source base, the author examines and characterizes the geopolitical and military peculiarity in huno-roman confrontation after the death of hun ruler, Attila in 453. The research attention is largely focused on highlighting the key points that eventually over the next decade have determined the consequences of Gallic and Italian campaigns realized by Attila against Rome. The article also analyzes – a plan of «Great crusade» of huns' leader on the «pax Romana», the battle on the*

river Nedao in 454, the circumstances of the death of the Roman commander-in-chief Aetius and western emperor Valentinian III, the terms of completion the huno-roman confrontation in 465.

Key words: huns, hun empire, Attila, the Western Roman empire, Ravenskyi court Aetius, Valentinian III, the battles of Nedao, Attila's descendants.

Отримано: 10.10.2016 р.

УДК 94(369.1)«08/13»

Богдан Боднарюк

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ НА ТЕРЕНІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВІД ХРЕЩЕННЯ КАРЛОМ ВЕЛИКИМ САКСІВ ДО ЗАВЕРШЕННЯ АЛЬБІГОЙСЬКИХ ВІЙН (785–1245 рр.)

Богдан Боднарюк. Церковно-релігійні конфлікти на терені Західної Європи: від хрещення Карлом Великим саксів до завершення Альбігойських війн (785–1245 рр.). У статті автор послідовно висвітлює та аналізує особливості церковно-релігійних конфліктів, що мали місце на території країн Західної Європи в епоху Середньовіччя. Крім того, розглядаються історичні аспекти, пов'язані з Великою Церковною Схизмою 1054 р., а також Альбігойськими війнами XII–XIII ст. на півдні Франції.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Західна Європа, середньовічне папство, Схизма 1054 р., Альбігойські війни.

Богдан Боднарюк. Церковно-религиозные конфликты на территории Западной Европы: от крещения Карлом Великим саксов до завершения Альбигойских войн (785–1245 гг.). В статье автор последовательно освещает и анализирует особенности церковно-религиозных конфликтов, которые имели место на территории стран Западной Европы в эпоху Средневековья. Кроме того, рассматриваются исторические аспекты, связанные с Великой Церковной Схизмой 1054 г., а также Альбигойскими войнами XII–XIII вв. на юге Франции.

Ключевые слова: Римско-Католическая церковь, Западная Европа, средневековое папство, Схизма 1054 г., Альбигойские войны.

Епоха Середньовіччя, як відомо, у міждержавних взаєминах, крім династійних чвар і територіальних суперечок, у неменшій мірі була позначена міжконфесійними конфліктами й релігійними війнами. Особливо «питання віри» давалося взнаки у транскордонних та поліетнічних регіонах. Велика церковна Схизма 1054 р., яка остаточно роз'єднала і поділила християнський Захід та